

Кишиликнинг энг қадимги маданий ўчоқларидан бири ҳисобланмиш Туркистон тарихий тараккиётнинг ўнқир-чўнқирларига қарамай доимо ўзининг сернуфуслиги билан кўзга ташланиб келган. Ва, табиий равишда ҳаёт шаҳар ва воҳалардан ташқарида — дашту биёбонларда ҳам қайнаган. Шунинг учун ҳам Туркистон халқлари ҳаётида ўтроқ, ярим ўтроқ ва кўчманчилик турмуш тарзи ёнма-ён, бир-бирига ғоятда боғлиқ равишда мавжуд бўлиб келган. Хоразм, Зарафшон, Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё воҳа ва водийларида яшаган халқлар минг йиллар давомида асосан ўтроқ ҳаёт кечириб келган бўлсалар, атрофдаги чўлу биёбонларда, табиий равишда, кўчманчи, ярим кўчманчилар истикомат қилган. Шу билан бирга кўчманчи муҳитдан ҳам вақти келиб қудратли сиёсий сулолалар етишиб чиққани ҳам маълум. Бу, айниқса, салжукийлар сулоласи мисолида кўзга яққол ташланади.

Салжукийлар туркий ўғиз қавми, таркибида дастлаб ҳозирги Жанубий Қозоғистон ҳудудига тўғри келадиган яйловларда, Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ерларда кўчманчи ҳаёт кечирар эдилар. Аслини олганда ҳудди шу вақтда салжукийлар сулоласи хали шаклланмаган эди. Бошқача айтганда, салжукийлар бу этник ном эмас. Х асрда Балхаш қўлининг жанубидан то Қуйи Волгагача бўлган ҳудудда туркий халқлардан бўлмиш ўғизлар яшардилар. Улар қўплаб қабилла ва уруғларга бўлинганлар. Ана шундайлардан бири — қиник уругидан чиққан Салжук исмли шахс ўзининг фазилатлари, билимдонлиги, абжирлиги ва мардлиги орқасида обрў-эътибор қозониб боради ва бир қанча ўғиз қабилалари сардори, катта ҳарбий қуч бошлиги даражасига эришади. Табиий равишда бундай шахсларнинг бориб-бориб ўз давраси, таъсир доираси вужудга келади. Салжукда ҳам шундай бўлган. Бу эса ўз ўрнида муайян қарама-қаршиликларни ҳам вужудга келтирган. Хуллас, иқтисодий-сиёсий рақобат натижасида Салжук ўз тарафдорлари билан юқорида тилга олинган Сирдарёнинг ўрта оқимларини тарқ этиб, дарёнинг қуйи оқими чап қирғоғида жойлашган Жанд вилояти яқинига келиб ўрнашади. Бу воқеа тахминан Х асрнинг ўрталарида содир бўлган. Шу орада улар ислом динини қабул қилдилар. Улар ҳудди шу асрда Мовароуннахрни идора қилаётган сомонийлар, аниқроғи сўнги сомонийларни ҳарбий жихатдан қўллаб-қувватлаганларини биламиз. Салжукийларнинг Мовароуннахр сиёсий ҳаётига фаол аралашуви айниқса сомонийларнинг қорахонийлар билан рақобати йиллари қучайди. Бу эса салжукийлар қарамоғидаги ўғиз қавмларининг Самарқанд, Бухоро, Қеш вилоятларига бориб ўрнашишлари учун шароит яратди. Улар ўз турмуш тарзларига қўра яйловлар, даштликларда ўрнашганликлари табиий. Шаҳар ва воҳаларда эса, аввалгидек, ўтроқ туркий аҳоли истикомат қилаверган.

Ўғиз қавмларининг ҳаракати икки дарё оралиги билан чекланиб қолмаган. 1075 йили

улярнинг Кир кисми (4000 оила) Махмуд Газнавийнинг розилиги ва бир неча шартлар билан Сарахс, Фарова ва Обивард атрофларидаги яйловларни ўзларига макон киладилар. Шу тарика улар Хуросонга кадам босадилар. Салжукийлар ва газнавийлар ўртасидаги илк муносабатлар хақида биз ўтган бобларда ҳам тўхталиб ўтгандик. Салжукийлар иложи борича Хуросонда мавжуд иктисодий, савдо ва, албатта, сиёсий шароитлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Бу ўз ўрнида шу вақтда ўлкада ҳукмдор бўлган Газнавийлар манфаатига зид келарди. Шу тарика улараро зиддият пайдо бўлади. 1040 йилга қадар улар бир неча марта ўзаро тўқнашганлар. Охири эса кўрсатилган йили Дандониконда салжукийлар газнавийларни мағлубиятга учратадилар. Бу вақтга келиб Салжук аллақачон охиратга равона бўлган, унинг хонадони сиёсий фаолиятига эса наби-раси Тўғрулбек (1038—1063) бошчилик қиларди. Хуллас, 1040 йили Тўғрулбек Хуросон ҳукмдори деб эълон қилинади ва шу тарика дунё салтанатлари тарихида яна бир қудратли сулоланинг расмий юксалиш йўли бошланади.

XI асрнинг мазкур 40-йилларидаёқ салжукийлар Хоразм, Эрон, Кавказортига ҳарбий юришлар уюштирадилар. 1055 йили эса Тўғрулбек халифалик пойтахти Бағдодни эгаллайди ва ўз номига хутба ўқиттиради. Тўғрулбек ҳаётлигидаёқ салжукийлар Эрон, Ирок, Кавказорти ўлкаларини ўз таъсир доираларига тортган эдилар. 1071 йили эса кейинги салжукий ҳукмдор Султон Алп Арслон (1063—1072) Кичик Осиёда Византия подшоси Ромен IV Диогенни енгиб, ўзини асирга олади. Бу ўз ўрнида салжукийларнинг Кичик Осиё ва Яқин Шарқда мустақкам ўрнашиб олишлари учун катта замин тайёрлайди. Султон Маликшоҳ (1072—1092) замонида Самарқанд, Бухоро, Ўзганд (Фаргона) ҳам салжукийлар қўл остида бирлашади. Шарқий Туркистондаги қорахонийлар ҳам салжукийлар устунлигини тан оладилар. Султон Маликшоҳ ҳукмронлиги даврида салжукийлар салтанати Шарқий Туркистондан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган.

Шу билан бирга, авваллари ҳам кўрганимиздек, ҳар қандай салтанатнинг ўз юксалиш босқичи бўлиши билан бирга парчаланиш, инкироз йўлига кириш даври ҳам бўлади. Салжукийлар салтанатининг заифлашиб парчаланиш жараёни эса XI асрнинг иккинчи ярмида бошланади. Бундай жараён сабабини салтанатнинг хаддан ташқари улкан ҳудудда ястанганлиги, бунинг оқибатида уни бир марказдан туриб бошқарувдаги маълум кийинчиликларнинг вужудга келиши, расмий сулоланинг кўплаб намояндалари, маҳаллий ҳукмдорларнинг мустақилликка интилишлари, қарам ўлкаларнинг табиий равишда норозилиги, қаршилиги қабилар билан тушунтириш мумкин.

Қискаси, XI асрнинг иккинчи ярмидаёқ салжукийлар хонадони вакиллари фаолияти билан боғлиқ Сурия, Ирок, Анатўлия (Қўня), Кермон султонликлари юзага келади. Сулола ички низолари кескинлаша бориб, XII аср бошларидаёқ салтанат шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетади (ашиналийлар, қорахонийларнинг ҳам ички низолар сабабли худди шундай қисмларга бўлиниб кетганини эслайлик). Шарқий қисм асосан Хуросон ва Мовароуннаҳрдан иборат бўлиб қолди. Унинг чегаралари, таъсир доираси катъий бўлмай ўзгариб турган. Чунончи, Султон Санжар (1118—1157) қудрати авжига чиққан вақтларда ғарбий салжукийлар (Эрон, Ирок, Озарбаижон) унинг, яъни шарқий салжукийларнинг сиёсий таъсирида бўлганлар. 1141 йили Мовароуннаҳрга шарқдан қорахитойларнинг бостириб кириши билан эса Султон Санжарнинг ҳам қучи қирқилди. Қорахитойларга қарши салжукийлар қорахонийлар билан биргаликда лашқар тортган бўлсаларда, аммо мағлубиятга учрайди-лар. 30 минг киши, жумладан, 3—4 минг амиру амалдорлар ҳам ҳалок бўлади. Бу ўз ўрнида салжукийларга қарам бўлган Хоразм

сулолаларининг юксалиши учун шароит яратади. Худди шу ердан чиккан хоразмшоҳлар (ануштегинийлар) XII асрнинг иккинчи ярмида гарбий салжукийларга зарба берадилар. Шаркий салжукийлар фаоли-ятига эса Султон Санжар ўлимидан кейин чек кўйилади. Бошқача килиб айтганда, XII аср охирига келиб Кичик Осиёдаги Анатўлия (Кўня) султонлигидан ўзга бирон-бир маконда расмий салжукий хонадони колмайди. Анатўлия (Кўня) султонлиги эса XIII аср ўрталарида мўгулларга карамликка тушади. Аммо нима бўлганда ҳам худди мана шу салжукийлар туфайли Кичик Осиёга туркий тилли кавмларнинг бориб ўрнашиши жараёни кучаяди ва бориб-бориб мазкур минтақада туркий давлат ва миллатга асос солиниши учун тегишли замин яратди. Шунинг учун ҳам хозирги Туркиядаги туркий тилли халк Туркистонни ота юртимиз, яъни тарихий ватанимиз, деб эътироф этади.

Энди салжукийлар даври давлат курилиши масаласига тўхталсак. Давлат тепасида олий ҳукмдор мақомида салжукийлар хонадони намояндаси турган. У Султон (Султон ул-аъзам) унвонига эга бўлган. Унинг номидан хутба ўкилиб, танга зарб этилган. Тахт отадан болага мерос сифатида ўтган. Мулк, ер-сув таксимлаш, муҳим давлат ва бошқарув мансабларига тайинлаш, давлат қирим-чикимларидан боҳабар бўлиб туриш, кўл остидаги амалдорлар ва хизматкорлар фаолиятини назорат қилиб туриш унинг ҳақ-хуқуқлари ва вазифалари сирасига қирган. Шунингдек олий ҳукмдор ўз мансабдорла-ри, хизматкорлари уетидан тушган ариза ва шикоятларни, амалдорларнинг даромади, солиқ тўловчилар, уларга бошчилик қилувчиларнинг фаолиятини назорат қилиб бориши керак бўлган. Мамлакат ободонлиги, сунъий сугориш тизимларини барпо этиш, кўприклар қуриш, кишлокларни обод этмок, экинлар ахволдан боҳабар бўлиш, қалъалар, янги шаҳарлар барпо этиш, олий бинолар қуриш, катта йўллар узра работлар (мех-монхоналар) бино этиш, мадрасалар очиш каби қатор савобли ва ҳар қандай давлат ривожини учун зарур бўлган тадбирларни амалга ошириш ҳам олий ҳукмдор зимма-сида бўлган. Низомул мулк ҳукмдорнинг фуқароларга муносабатини шундай белгилаган: «Подшоҳнинг бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложи йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раиййат сўзларини ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқлари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ҳукм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адл ис-товчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглар экан, овозаси тарқайди. Золимлар бундан чўчийдилар, қўлларини қалта қиладилар».

Газнавийлар, қорахонийлар, сомонийлар мисолида кўрганимиздек, салжукийлар бошқарув тизими ҳам иккига: даргоҳ ва девонларга бўлинган. Даргоҳдаги энг асосий хизмат ва вазифаларни кўрсатиб ўтамиз: улуг хожиб — даргоҳдаги султонга энг яқин киши, даргоҳ билан девонлар ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириб турувчи, расмий қабулларни уюштирувчи. Хорис амири (амири хорис) султон чиқарган жазо ҳукмларини ижро этиш билан шугулланган. Саройдаги қурол-аслаҳа, айникса, султонга тааллуқли нарсаларни сақлаш ишини салоҳдор олиб борган. Даргоҳ ишларини бошқарувчи хос вакил, султон байроғини тутувчи аламдор дейилган. Султон ва даргоҳ хавфсизлигини таъминлаш жанддорга юклатилган. Шунингдек даргоҳ фаолиятини таъминлашда жомадор, шаробдор, чашнегир (султоннинг овқатланишига масъул), сарханг, мирохур, таштдор каби мансабдорларнинг ҳам ўз ўрни бўлгани маълум.

Салжукийлар бошқарув тизимида ҳам бош вазир хизмати алоҳида аҳамият касб этган. У марказий бош-қарув (девони аъло) тепасида турган ҳолда мавжуд барча девонлар (вазирликлар) фаолиятига раҳбарлик қилган. Ҳазина, молия, солиқ, давлатга тегишли

ишлаб чиқариш муассасалари ишини назорат қилиш унинг гарданида эди. Манбаларда бош вазирни раис ур-руасо (раисларнинг бошлиги), саъид ур-руасо (бошликлар-нинг каттаси), деб таърифлашларига кўра айтиш мумкинки, унинг фаолияти мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги барча соҳаларга тегишли бўлган. Чунончи, у султон номидан қарам ўлкалар ҳукмдорлари, хори-жий давлатлар намояндalари билан мулоқот ва музокарада бўлиш ҳуқуқига эга эди. Иккинчи томондан, шунчалик кенг кўламда фаолият кўрсатиш унинг бир ўзига оғирлик қилгани табиий. Шунинг учун ҳам бош вазир ўзининг махсус вакиллари, назоратчилари орқали ҳам иш юритган. У хизматчиларни ишга олиш, уларга маош тайинлаш, ишдан бўшатиш каби ваколатларга ҳам эга бўлган. Хуллас, бош вазирнинг ҳақ-ҳуқуқи катта бўлган. Шу билан бирга у ер-мулк тақсимлаш борасида ҳуқуқсиз бўлган. Мазкур ваколат султон ихтиёрида қолган.

Шахзодалар ва маликалар ҳам ўз вазирларига эга эдилар. Аммо бу ҳол давлат манфаатларига зид эканли-гига ўз вақтида салжукиларнинг бош вазири лавозимида фаолият кўрсатган машҳур Низомул мулк (1018 ёки 1020—1092) ишора этганиди: «Қачонки, подшоҳлик иши аёллар ва гўдақлар қўлига ўтса, билгинки, подшоҳлик ўша хонадонни тарқ этгай».

Девонлар тўғрисида сўз очарқанмиз, уларнинг икки тоифага бўлинишини таъкидлаш лозим: сулолавий ва расмий девонлар. Номидан ҳам кўриниб турганидек, сулолавий девон ҳукмдор хонадон фаолияти билан боғлиқ бўлиб, унга тегишли мол-мулк, ер-сув, хазина ва бошқалар бошқаруви, ҳисоб-китоби, олийк-солиги каби вазифалар билан шугулланган. Расмий девонлар қуйидагилардир: девони тугро, девони истифо, девони иш-роф, девони арз. Тугро девони мазкур девонлар ичида энг муҳими ҳисобланиб, унинг бошлиги бош вазир ўринбосари мавқеида бўлган. Бу девонда олий ҳукмдорнинг фармонлари, қарорлари, расмий ёзишмалари ва ҳужжатлари тайёрланиб, кейин унга муҳр бостириш-га тақдим этиларди. Жойларга расмий ҳужжатлар юбориш, улардан ҳужжатлар қабул қилиш, чет элларга мактублар юбориш, давлат ҳужжатларида махфийликни таъминлаш қабилар шу девон хизматчилари назорати остида эди. Бу девонга хизматга ҳар ким ҳам олинавормасди.

Кейинги вазирлик бу истифо, яъни молия девони. Давлат қирим-чиқимлари, солиқлар, бож ва бошқа молиявий даромадлар, уларни алоҳида рўйхатга олиш ҳудди шу девон ихтиёрида мужассамлашган. Бу вазирлик жойлардаги бўлимлари орқали тегишли рўйхат ва миқдорларда солиқ йиғиш, қилинган ишларни алоҳида дафтарларда қайд этиш билан шугулланган. Бўлимлар марказга ҳар бир тадбир, масалан, солиқ йиғиш бўйича алоҳида ва батафсил ҳисобот ёзиб берганлар. Истифо девони ҳақ-ҳуқуқлари нечоғлиқ бўлганлигини шундан ҳам билса бўладики, унинг хизматчилари (муставфийлар) ҳатто даргоҳ қирим-чиқимлари, хазинадаги аҳвол, мавжуд нақд пулнинг ҳисоби, давлат қармоғида бўлганларга кетадиган харажат, маош, нафақа миқдори қабиларга ҳам тўғридан-тўғри аралашганлар, назорат қилганлар.

Яна бир вазирлик бу ишроф девонидир. Унинг бўлимлари вилоятлар ва шаҳарларда ҳам фаолият кўрсатган. Бир сўз билан айтганда, бу хизматнинг моҳияти давлат назорати тушунчасини беради. Бунинг исботини ишроф хизматининг фаолият доираси орқали ҳам билиб олиш мумкин: молия-солиқ ҳисобларини на-зорат қилиш ва текшириш, вақфга тегишли мулклар устидан умумий назорат олиб бориш, сулолага тегишли ер-сувлар, қимматбаҳо молия қозғалари, зарбхоналар, амалдаги муҳрлар, бозорлар мутасаддилари, солиқчилар, қишлоқ оксоқоллари ва бошқа амалдорлар устидан назорат олиб бориш. Назорат ўз ўрнида махфий ҳам бўлган.

Девони арз ўзига хос харбий муассаса (харбий вазир-лик) бўлиб, лашкарга мўлжалланган маош ва таъминот (озик-овкат ва кийим-кечак), харбийларнинг рўйхати, янгиланиб туриши, харбий қисмларнинг таркибий сони, уларга кетадиган харажатларнинг тури ва хажми, транспорт, харбий юришлар чогидаги таъминот, вақги билан харбийлар кўригини ташкил этиш қабиларга масъул эди. Мазкур девон ва умуман девонлар тизими иши қандай йўлга қўйилганини қуйидаги мисол орқали яққол тасаввур қилиш мумкин. Лашкардаги бирон-бир хизматчининг маоши оширилдиган ё қискартирилади-ган бўлинса, бу ҳақда, энг аввало молия-солик идоралари билан келишиб олиниши зарур ҳисобланган.

Махаллий бошқарув тизимида келсак, вилоят бошлиқлари (волий) ҳам ўз девонларига эга бўлганлар. Во-лийларни олий ҳукмдор тайинлаган. Улар бутун вилоят ҳаёти билан боғлиқ барча соҳаларга бошчилик қилганлар: молия, солик, суд, харбий ишлар, жазо идоралари волий назорати, тасдиғи, измида фаолият кўрсатганлар.

Туман, шаҳар микёсидаги бошқарув тизими ҳам вилоятларники қаби бўлган, фақат харбий фаолият бундан мустасно эди.

Салжукийлар даври иқтисодий муносабатлар ахво-ига келадиган бўлсак, албатта, биз бутун салтанат, яъни Мовароуннаҳрдан Ўрта денгизгача бўлган ҳудудда кечган иқтисодий муносабатлар тўғрисида фикр юритмай, асосий эътиборни мазкур масаланинг минтақага алоқадор томонларига тўхталиб ўтсак тўғри бўлади.

Шу маънода ўз даври учун қатта аҳамият қасб этган дехқончилик ривожланиб бориб, бунга асосан сунъий сугориш тизимларининг қенгайиб, муқаммаллашиб бо-риши қенг йўл очиб берган. Чунончи, сув тўғонларини таъмирлаш, янгиларини қуриш, ер ости ва ер усти сув иншоотларини барпо этиш, дехқончиликнинг илғор усулларида фойдаланиш, сунъий сув хавзаларини яра-тиш қаби тадбирлар ўша замон дехқончилиги тараккиётидаги асосий омиллардандир. Галлачилик, боғдор-чилик, полизчилик, сабзавотчилик, пахтачилик, пиллачилик соҳаларидаги ютуқлар ҳам илғариги даврлар ва бошқа минтақалардан қам бўлган. Чунончи, Хоразм қовунлари, Журжон (Гургон) хурмолари, шакарқамиши, лимонлари, Нисо узумлари, беҳилари, баклажонлари, Марв бугдойи нафакат минтақада, балки ундан ташқарида ҳам шухрат қозонган эди.

Дехқончилик соҳасининг ривожини, албатта, ҳунармандчилик тараккиёти учун тегишли асос яратиб бера-ди. Салжукийлар даври ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам ёзма манбалар, археологик изланишлар натижалари берган гувоҳликларга назар солинса, тўқимачилик (ип газлама, ипак, зигирпоя толасидан тайёр-ланган матолар ишлаб чиқариш), қулоччилик (қоса, хум, кўза, пиёла ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш), гиламчилик, зарғарлик, ойнасозлик, темирчилик, қўн-чилик қаби қатор соҳалар ҳам ички, ҳам ташқи талаб ва эҳтиёжларни қондириш йўлида тараккий этиб борган.

Яна бир муҳим соҳа бу савдо-сотикдир. Савдо-сотикнинг ривожланишида ишлаб чиқариш (деҳқончилик, ҳунармандчилик) билан бир қаторда улкан иқтисодий-савдо мақонининг мавжудлиги ҳам муҳим ўрин тутган. Албатта, бундай мақонни яратиш осон бўлмаган.

Шаҳарларда бозорлар аҳволини яхшилаш, гартиб ўрнатиш, қарвон йўллари хавфсизлигини таъминлаш, маълум масофаларда қарвонлар, тўхташ жойлари қино этиш, пул муомаласини назорат қилиш қаби қатор муҳим тадбирларни доимо амалга оширишга йўғри қелган. Бунинг натижасида минтақанинг Урта ва Яқин Шарқ, Шарқий Европа, Ҳиндистон, Ҳитой қаби мамлакат ва ўлкалар билан савдо алоқалари қурқираб борган. 1087 йили Султон Малиқшоҳ Шарқ ва Гарб йўналишлараро савдони янада қонлантириш ниятида Ҳуросон ва Ироқ савдоқарларини баъзи бир савдо қўловларидан озод этган.

Савдо-сотикда курукликдан гашкари Каспий денгизи имконларидан ҳам окилона фойдаланишга интилингани маълум. Каспий денгизи оркали Туркистонга нефть махсулотлари келтирилганини биламиз. Ё бўлмаса Сирдарё куйи оками, ўнг киргоги ерларидан чикадиган мушк, олтин, кумуш смбилар нафакат ташки бозорда, балки минтаканинг ўзида ҳам гоятда кадрланган. Умуман олганда, минтака бозорларида кимматбахо мўйна, коракўл териси, тузланган балик, морж козик тишидан тортиб курук мева, нафис матолар, кимматбахо тошлар, такинчокларгача топиш мумкин эди.

Пул муомаласига келсак, энг юкори даражадаги пул бирлиги ўрнида соф олтиндан зарб этилган динор (кизил динор) кабул килинган. Таркибида олтиндан ташкари кўшимча металл аралашмаси бўлган ва махаллий ахамият касб этган динор ҳам бўлиб, уни рукний деганлар. Шунингдек муомалада мис дирхамлар ҳам бўлиб, улар асосан ички бозорга мўлжалланган. Салжукийлар даврида ҳам чек, аккредитив, вексел туридаги нақд пулсиз муомала килиш тизими амалда бўлганини алохида таъкидлаш лозим.

Салжукийларнинг ташки алокалари хакида нима дейиш мумкин. Салтанатнинг Шаркий Туркистондан Ўрта денгизгача ястаниши географик жihatдан уларни тўғридан-тўғри тарихий Хитой ва Византия билан чегарадош килиб кўйди. Хитой ҳам, Византия ҳам бундан хавфсираши турган гап эди. Шунинг учун ҳам улар ило-жи борича салжукийларнинг заифлашиб боришидан манфаатдор эдилар. Бунда «чўғни бировнинг кўли билан ушлаш» сиёсатидан унумли фойдаланишга кўп ҳаракат килинган. Чунончи, салжукий Султон Маликшоҳ даврида Византия дипломатик йўллар билан Хитойни салжукийларга карши гиж-гижлаб, улар ўртасида уруш чикаришга обдон ҳаракат килгани маълум. Аммо Сун хонадонидан бўлмиш Хитой хукмдорлари урушдан кўра савдо алокалари кўпроқ манфаатлироқ эканини англаган ходда «шайтон йўлидан» юрмайдилар. Византия бу билан тинчимаё энди тўғридан-тўғри гарбда, Европанинг ўзида салжукийлар, аникроги «муслмонлар хавфи»ни байроқ килиб, уларга карши курашга даъват кила бошлайди. Вахоланки, ислом динини эндигина кабул китган салжукийлар исломни ё унинг «хавфи»ни элтувчи куч бўлмасдилар. Зеро, ислом дини зухуридан кейин дин байроги остидаги бирон-бир юриш, истило йўқким, асл максади ва манфаати билан сиёсий, иктисодий мўлжаллар билан уйгунлашмаган бўлсин. Демак, салжукийлар Византия учун, энг аввало сиёсий, халқаро савдо муносабатларида катта ракиб ҳисобланарди. Одат-да, ракибни енгил иши унга нисбатан кўпчилик фикри, яъни мафқурасини карши кўйишдан бошланганидек, Византия салжукийларнинг харбий-сиёсий хавфига карши мафкура, эътикод омилени кўйди. Бундан Рим черкови ва бошка Европа мамлакатлари иложи борича фойдаланишга ҳаракат килдилар. Шу тарика XI асрнинг сўнги ўн йиллигида мафкура бўёқлари билан чапланган, аслида таъсир доиралар курашидаги бир ҳаракатгина бўлган салиб юришлари бошланган. Салибчиларнинг шаркка караб ҳаракатларини киркишда салжукийларнинг хизматлари катта бўлган.

Салжукийлар ўз тобелигида бўлган юртларда фан ва маданият тараккиёти учун барча шарт-шароитни яратиб беришга интилганлар. Салжукийлар хонадонига мансуб олий хукмдорми, шахзодами ё маликами, хаммалари мамлакатдаги бирон-бир шаҳарда бир ё бир нечта мадраса куришни ўз вазифалари, деб билганлар. Вазирлар, амирлар, махаллий хокимлар ҳам урнак олиб иш тутганлар. Чунончи, тилга олганимиз машхур вазир Низомул мулк ўз даврида кўплаб мадрасалар курдирган. Хар бир мадрасада ўнлаб, юзлаб илм толиблари ҳам диний, ҳам дунёвий соҳаларда билим олганлар. Мадрасаларда ҳам табиий-аник фанлар ҳам ижтимоий-диний билимлардан тахсил

олинган. Ўқувчиларга ойлик нафака бериб борилиб, жой билан ҳам таъминланган, уларни ўз даврларининг етук олимлари ўқитганлар, илм толибларининг ихтиёрида кўп минг жилддан иборат кутубхоналар бўлган. Баъзи бир мадрасаларда ўқувчилар сони минглаб бўлганини биламиз. Масалан, Низомул мулк томонидан асос солинган Низомия мадрасаларидан бирида олти минг нафар талаба яшаб, таълим олгани маълум.

Илму маърифатга бўлган анъанавий жиддий эътибор салжукийлар даврида ҳам ўз ахамиятини йўқотмади ва буни юкорида таъкидланган ўнлаб мадрасаларнинг барпо килиниши оркали ҳам билиб олишимиз мумкин. Ахвол хакикатан ҳам шундай бўлганини ўша замонда яшаган буюк олимлар, шоирлар фаолияти ҳам тасдиқлайди. Баховиддин Абубакр Марвазий, Шарафиддин

Тусий, Абулхасан Али Марвазий, Умар Хайём, Музафар Исфизорий, Захириддин Газнавий каби хандасачилар, юлдузшунослар, риёзиётчилар, Мухаммад Илокий, саййид Исмоил Журжоний, Фахриддин Розий каби табиблар, кимёгарлар, Муъизий, Анварий, Собир Термизий, Асириддин Ахсикатий, Рафъий Марвазий каби йирик шоирлар шулар жумласидандир. Одатдагидек, улар ўз замонларининг барча илмларидан хабардор бўлганлар. Масалан, Умар Хайёмни биз кўпроқ машхур шоир, аникроги, тўртликлар устаси сифатида таниймиз. Вахоланки, у етук юлдузшунос ва риёзиётчи ҳам эди. Хайём иштирокида расадхона лойихаси чизилиб, сўнг бир йил ичида барпо этилган. Унда олиб борилган кузатишлар ва бошка изланишлар натижасида 1097 йили Умар Хайём Султон Маликшоҳ топширигига кура янги таквим (календарь) тузади. Унинг аниклиги Григорий календаридан ҳам юкори бўлишига карамай амалда жорий килинмасдан қолиб кетган. Бундан ташкари математика тарихида сонлардан бутун мусбат илдиз топишнинг умумий коидасини биринчи исботлаб берган ҳам Умар Хайёмдир.

Ё бўлмаса, кутубхоналар ахволини олайлик. Билим ва маърифат таркатишда, буюк аждодларимиз тарихий-маданий меросини саклашда катта ахамият касб этган бундай муассасалар салжукийлар даврида бир талай эди. Тарихчи ва сайёх Ёкут Хамавий (1179—1229) Марвда бўлганида бу ерда ўнта йирик кутубхона борлигини кўрган. Мазкур кутубхоналарда сакланаётган китоблар киммати ва сони жихатидан дунёда бирон-бир кутубхона унга тенг келолмайди, деб ёзганди тарихчи.

Хуллас, салжукийлар даври ва фаолияти хакида кўп ёзиш мумкин. Аммо бир нарса аникки, Туркистондан чиккан намоянда сифатида салжукийлар мазкур минтаканинг сиёсий, иктисодий, маданий-маърифий соҳадаги кўп асрлик тажриба ва анъаналарига суянганлар, баҳоли кудрат ўз фаолиятларида уларни давом эттиришга ҳаракат килганлар.

Азамат Зиё